

Ladányi Mária: Rendszer – norma – nyelvhasználat: Igekötös neologizmusok „helyi értéke”¹

(In: Büky László (szerk.): Nyelvrostírás és nyelvmlvelés, nyelvhasználat, stilsztika. (A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei VI.) Szeged, 97–118)

A mai magyar nyelvben a neologizmusok egyik meglehetősen gazdag és változatos anyagot szolgáltató csoportja az igekötös igék létrehozásával és használatával függ össze: az igekötös neologizmusok sokasága napjaink kreatív nyelvhasználatának egyik jellemző mutatója. Erre a tényre a nyelvhasználati újdonságokat elemző legfrissebb publikációk sorra rámutatnak (Pátrovics 2002, T. Somogyi 2002, Nádasy 2003, Kemény 2003), miközben az idézett szerzők arra is utalnak, hogy az ilyen újítások értékelése korántsem egyértelmű. Ebben az írásban az igekötös igékkel, pontosabban a *be* igekötővel alkotott igekötös neologizmusokkal kapcsolatban elsősorban azt vizsgálom, hogy

- a) milyen mechanizmusok révén jönnek létre igekötös újítások;
- b) ezek az újítások összefüggnek-e, és ha igen, hogyan függnek össze az érintett igekötőnek korábban kialakult jelentéseivel, szerkezeteivel és funkcióival;
- c) az újonnan létrejött alakok hordoznak-e, és ha igen, milyen speciális jelentéseket hordoznak, ill. milyen (esetleg új) funkció(ka)t töltenek be;
- d) létrehozásuk felmutat-e valamiféle rögzíthető szabályszerűséget.

A dolgozatban tehát egyfelől a potenciális rendszernek való megfelelést (vö. pl. Szili 1994, Kiefer–Ladányi 2000), vagyis a nyelvi kreativitás szabályosságát vizsgálom (annak alapján, hogy a produktivitás felfogható szabály irányította kreativitásként, vö. Bauer 1983: 63, Dressler–Ladányi 2000: 105), másrészt pedig azt, hogy az új szabályba foglalható neologizmusok hogyan illeszkednek bele a nyelvi rendszerbe és/vagy hogyan járulnak hozzá a rendszer átrendeződéséhez – vagyis elsősorban nem az egyedi eseteket és érdekességeket, hanem a szisztematikus összefüggéseket. Miközben magukat az igekötös újításokat mint nyelvi jelenségeket vizsgálom, kitérek arra is, hogy mi az oka annak, hogy különböző nyelvészcsoporthok ezeket az új igekötös jelenségeket (más neologizmusokhoz hasonlóan) gyökeresen eltérően ítélik meg. A címbeli „helyi érték” kifejezés ezzel kapcsolatban kap majd magyarázatot.

1. Példák: néhány *be* igekötös neologizmus a szakirodalomból

Kemény (2003):

*Ha előre tudom, hogy fotózás lesz, **besminkeltem** volna. Két és fél kilót **beemelt** [súlyemelő az előre jelzett kezdősúlyán]. Apám **beájulna**. Mindig **bemódosítottak** [a költségvetésen]. ...különböző síkokat, beszédmódokat **választ be** a szerző. A **beválasztási aktusban** újratereztődnek a dolgok.*

---

¹ Itt szeretném kifejezni köszönetemet Kiefer Ferencnek és Nádasy Ádámnak a cikk előző változatához fűzött hasznos megjegyzéseikért, valamint Nagy Vikornak, az MTA Nyelvtudományi Intézete Korpusznyelvészeti Osztálya munkatársának felbecsülhetetlen gyakorlati segítségéért. Az ő számítógépes gyűjtése és előzetes feldolgozása nélkül (a Magyar Nemzeti Szövegtár személyes és sajtónyelvi alkorpuszából kigyűjtötte a *be* igekötös igéket, majd ezek közül számítógépesen elkülönítette és konkordancialistába rendezte a Magyar értelmező kéziszótárban nem szereplő tételeket) nem lett volna lehetséges, hogy ilyen nagy számban találjak igekötös neologizmusokat, és szisztematikus összefüggéseket állapíthassak meg a használatukkal kapcsolatban.

Nádasdy (2003a):

*Tegnap délután olyan szinten **bealudtam**, hogy legalább tíz nem fogadott hívásom volt. Amint eloltottuk a villanyt, a gyerek **besírt**, úgyhogy le sem hunytuk a szemünket. Úgy **betáncoltam** a buliban, hogy csak fél négykor eszméltem fel, hogy fél négy. **Bebújtak** egy sarokba és úgy **besmároltak**, mintha ott se lettünk volna. Ki nem állhatom, ha Emese **behisztizik**. A közönség teljesen **berévült**. Nem szívesen maradok otthon velem, mert megint **beszomorkodik**, akkor tők gyászos az egész léghő. Ha füvet szívok, mindig **beröhögök**.*

Pátrovics (2003):

a. az értesítés után időbe telt, amíg a tűzoltók **beriadtak**; a célszemély **begyanúsítása** után hamar megtörtént az előállítás; a gyermekeket most **bekereszteljük** a katolikus hitre; az elkövetőt **beazonosították**, majd őrizetbe vették; a győri tanoncokat még **be** kell **oktatni**; **bevédjük** a Margitszigetet az ár ellen;

b. tegnap **befájt** a gyomrom; a műszer **bejelzett**; még **beköszönök** neki; **beféltem** a vizsga előtt; Kriszta este ivott és **behányt** (tkp. elhányta magát, hányt egyet); olyat **beszóltam** neki, hogy csak na; **becsápoltam** egyet az énekes csajnak a koncerten; **bepancsoltam** neki egyet;²

c. állatira **bejedit**; ahogy meglátta a lányt, tőkre **becsillant** a szeme; **behányt** az agya (teljesen elborult, megzavarodott az elméje); tisztára **beizgult**, ahogy meghallotta; **begyulladt** (tkp. megijedt); **beparázott**, **bepörcent** (így!), **bedilizett**, **bekattant**, **benyomott**, **besértődött**.

T. Somogyi (2003)³:

bejön, bejátszik, befigyel, beszél, bealszik, besértődik, berág, behal, befigyel, bezavar, beújt, bevállal, bepánikol; beigér, bejied, beszigorít, behal, beájul, besértődik, bevállal, bezavar.

Valószínűleg minden magyar anyanyelvű beszélő érzi ezeknek a *be* igekötős igéknek az újszerűségét, eltérését az általános köznyelvi használatától. Kérdés, hogy a köznyelv szempontjából szokatlanak tűnő *be* igekötős alakokkal kapcsolatban megragadhatók-e valamilyen szabályszerűségek. Milyen okokból jönnek létre ezek az alakok: a rendszer szabályainak megfelelő potenciális alakok realizálódásából, pusztán szabályszegésből⁴ vagy esetleg a rendszer szabályainak átrendeződéséből? Ennek a kérdésnek a megválaszolásához először célszerű áttekinteni az igekötőkre, ill. konkrétan a *be* igekötőre vonatkozó szabályo(sságo)kat.

² Nádasdy Ádám ezek közül a példák közül néhányal kapcsolatban megjegyzi, hogy ezek valójában nem neologizmusok, pl.: *beköszönök neki, beszóltam neki, becsápoltam egyet az énekes csajnak, bepancsoltam neki egyet*. Valóban, a *beköszön* és a *bepancsol neki* a *be* hagyományos irányjelentéséből adódik (l. később), a *beszól* *valakinek* pedig csak a jelentését tekintve új; viszont a *becsápol egyet* szerintem tényleg neologizmus, mivel ebben a példában a *be* (mint majd a későbbiekben látni fogjuk) új akcióminőséget (egyszeriséget vagy szemelfaktivitást) fejez ki.

³ T. Somogyi további, J. Soltészról idézett példái a korábbi időszak műszaki nyelvéből: *beszabályoz, besírt, bemér, bevizsgál, beazonosít*; ill. a Nyelvművelő Kézikönyvből: *beanyakönyvez, bebiztosít, becsatol, beigazolódik, bepótol*.

⁴ Beszélhetünk ugyan tényleges performanciahibákról (nyelvbtlás, félreértés stb.) és szándékos szabályszegésekről is – ez utóbbiak általában valamilyen stilisztikai szándékkal, pl. gyakran az ironia eszközeként jelennek meg –, de az anyanyelvi beszélők által szisztematikusan használt nyelvi formákat biztosan nem kezelhetjük hibákként.

2. A *be* igekötő nyelvrendszerbeli összefüggései

2. 1. Aspektus, akcióminőség, igekötők

Az igekötőknek egyrészt lexikai, másrészt grammatikai szerepük van; lexikai jelentésükön túl az aspektus és az akcióminőség kifejezésében is lehet szerepük.

Az aspektus Kiefer Ferenc definíciója szerint „a mondatban kifejezett esemény belső időszerkezete”, azaz mondatszintű kategória, amely csak befejezett igék esetében függhet közvetlenül az igeaspektustól, de a mondataspektusban a magyarban az igeaspektuson kívül más tényezők is szerepet játszanak. A mondataspektus főként a „lexikailag alulspecifikált igék esetében többnyire kompozicionális”. (Ebben az esetben a mondataspektus szempontjából az ún. határpontjelölőknek van fontos szerepük.) Bár az igekötőknek lehet perfektíváló, aspektusjelölő szerepük, de ez nem feltétlenül van így, hiszen például perfektív igékhez is járulhatnak (vö. Kiefer 2000: 275–289).

Az akcióminőség Kiefer meghatározása szerint „a morfológiailag összetett ige toldalékolással vagy igekötővel bevezetett járulékos tulajdonsága” (Kiefer 2000: 291). Az aspektus és az akcióminőség nem független egymástól: a deminutív (csökkent intenzitást kifejező) akcióminőséget kivéve (pl. *borozgat, sétálgat*) az akcióminőségek aspektuális értéket is hordoznak (vö. Kiefer 2000: 297). Igekötőkkel kifejezhető akcióminőségek a magyarban Kiefer–Ladányi (2000: 477–479) és Kiefer (2000: 292–294) alapján:

- ismétlődés (frekventatív akcióminőség), pl. *el-elolvas, be-benéz*
- telítettség (szaturatív akcióminőség) pl. *kialussza magát, beszalonnázik*
- behatároltság (delimitatív akcióminőség), pl. *elábrándozik, elbeszélget*
- eredményesség (rezultatív akcióminőség), pl. *felgereblyéz, leszüretel, megír*
- egyszerűség (szemelfaktív akcióminőség), pl. *megcsóvál, megkavar*
- kezdet (inchoatív akcióminőség), pl. *megkondul, felbúg*
- teljesség (totális akcióminőség), pl. *beken, bejár, beporosodik*⁵
- eltúlzottság (intenzív akcióminőség), pl. *agyonpántlikáz, agyonszárad*
- kimerítőség (exhaustív akcióminőség), pl. *agyontanulja magát, tönkredolgozza magát*

A korábbiakban idézett, igekötős neologizmusokkal foglalkozó cikkekben a fenti listához képest további javaslatok is felmerültek, részben új, részben a fenti lista akcióminőségeit kombináló terminusokkal, így pl. Pátrovicsnál (2003: 204–205):

- disztributív akcióminőség, pl. *lehiányozza az órákat, leoltatja a kutyákat*
- augmentatív akcióminőség, pl. *szétizgulja magát, szétkábitózza az agyát*
- delimitatív-szemelfaktív akcióminőség, pl. *bejelez, befél* (a b. pont példái)
- ingresszív vagy iniciatív-rezultatív akcióminőség, pl. *becsillan [a szeme], beizgul* (a c. pont példái)

Nádasdynál (2003a: 287):

- szubmerzív akcióminőség, pl. *bealszik, beszámrol, berévül, beröhög*

A disztributív akcióminőség (legalábbis a fenti példák alapján) nem tűnik elfogadhatónak, mivel az ilyen típusú *le* igekötős igék nem csak disztributív tárggyal állhatnak, pl.: *A múlt héten a tanár dupla órát tartott. Ezen a héten lehiányozom a plusz órát.*

⁵ Nádasdy a fenti példákkal kapcsolatban felveti, hogy ezeket miért nem lehet a rezultatív akcióminőség kifejeződéseknek tekinteni. A teljesség ezekben az esetekben valóban (és egyébként is gyakran) együtt jár az eredményességgel, ami felveti az akcióminőségek komplexitásának és/vagy összekapcsolódásának kérdését (l. a későbbiekben).

(Vö. még Nádasy (2003b: 238–239) hasonló példáival.) Az augmentatív, ill. az ingresszív akcióminőség felvételét sem tartom indokoltnak, mivel sem az augmentatív nem hoz újat a Jelentéstanban, ill. a Strukturális magyar nyelvtanban szereplő exhaustív akcióminőséghez, sem az ingresszív az idézett helyeken szereplő inchoatív akcióminőséghez képest (vö. Kiefer 2000: 292–294, ill. Kiefer–Ladányi 2000: 477–479).

A javasolt összetett (vagy komplex) delimitatív-szemelfaktív, valamint iniciatív-rezultatív akcióminőségekkel összefüggésben azonban felmerül, hogy elfogadható-e az alábbi megállapítás: „Az akcióminőség-képző igekötő vagy képző csak egyetlen egy jelentéssel járulhat hozzá az ige jelentéséhez” (Kiefer–Ladányi 2000: 514). A későbbiekben látni fogjuk, hogy főképpen a formálódófélben lévő akcióminőségek esetében gyakori ezeknek a lexikai-grammatikai jelentéseknek az egybekapcsolódása (vagy legalábbis nehézkes ezekben az esetekben az egyes akcióminőségek egymástól való elhatárolása). Ez a probléma azonban nemcsak kizárólag a formálódóban lévő akcióminőségekkel kapcsolatban merül fel (l. az 5. lábjegyzet is).

Az akcióminőségekkel kapcsolatban kérdéses az a korábbi megállapítás is, hogy „Akcióminőség képzésekor a toldalékolással vagy igekötővel létrejött ige vonzatkerete azonos az alapige vonzatkeretével...” (Kiefer 2000: 291).⁶

2. 2. A *be* igekötő jelentései produktív (termékeny) mintákban⁷

Ezúttal nem térek ki részletesen a *be* igekötőnek a rendszer szintjén elemzett jelentéseire és produktív kapcsolódási mintáira⁸, csupán röviden összegzem az ezekkel kapcsolatos korábbi megállapításokat. Eszerint a *be* igekötőnek a következő jelentései fordulnak elő produktív kapcsolódási mintákban:

1) irány: 'befelé', pl.:

- *bebiciklizik a városba, betáncol a színpadra, bekorcsolyázik a pálya közepére*

Irányjelentésében a *be* igekötő elsősorban intranszítív, egyirányú haladó mozgást jelölő igékhez járulhat.

2) teljesség (totális akcióminőség): 'nagy/teljes terület[et/felületet érintve]', pl.:

- *bevonalazza a papírt, bezsákolja a lomokat, beutazza a várost, benedvesíti a kendőt, bemohásodik*

Ebben a jelentésében a *be* igekötő elsősorban a 'tesz vmit vnova' és 'tesz vmit vmilyené' jelentésmozzanatot tartalmazó tranzitív cselekvésigékhez és a 'vállik vmilyené' jelentésmozzanatot tartalmazó, patiens argumentumú intranszítív igékhez járul produktívan⁹.

3) telítettség (szaturatív akcióminőség): '(relatív) nagy vagy kielégítő mértékben [végzett cselekvés]', pl.:

⁶ Például a *be* igekötő második jelentésében (vö. a 2. 2. ponttal) az igekötős ige argumentumszerkezete az alapigééhez képest megváltozik (lásd még a 9. lábjegyzetet).

⁷ A produktivitás meghatározása: „egy szóalkotási mintáról akkor mondjuk, hogy egy adott szemantikai tartományban *termékeny*, ha a minta alapján tetszőleges számú szemantikailag transzparens új szó képezhető. Ebből következik, hogy ha egy képzésmód csak nem bővíthető, zárt szóosztályokhoz tartozó szavakon működik, nem beszélhetünk termékenységről” (Kiefer–Ladányi 2000: 149).

⁸ A *be* igekötő jelentéseinek és kapcsolódási mintáinak részletes elemzését lásd Kiefer–Ladányi 2000: 484–494.

⁹ Ebben a jelentésben a *be* igekötő produktív módon járulhat azokhoz a mozgást jelentő igékhez is, amelyekkel irányjelentésében is kapcsolódhat. Ezek az igekötős igék azonban (eltérően a *be* igekötős mozgásigékkel) mindig tranzitívak (pl. *bejárja a várost*), tehát az igekötős ige argumentumszerkezete az alapigééhez képest megváltozik (részletesebben lásd Kiefer–Ladányi 2000: 491–493).

- *bereggelizik, beebédel, beszalonnázik, bepálinkázik*

A *be* igekötő ebben a jelentésében két igecsoport tagjaihoz járulhat produktívan: étkezésnevekből képzett igékhez és olyan (étel vagy ital jelentésű főnévből képzett) igékhez, amelyek tartalmazzák az 'eszik' vagy 'iszik' jelentésmozzanatot.

3. A *be* igekötős neologizmusok típusai¹⁰

3. 1. A nyelvi rendszer szabályait követő neologizmusok

A *be* igekötős neologizmusok első csoportjába azok az igekötős igék tartoznak, amelyek az igekötőnek a (fentiekben bemutatott) nyelvi rendszerbeli jelentéseiből fakadó kapcsolódási lehetőségeinek felelnek meg, tehát szabályszerűen létrehozható, lehetséges (potenciális) szavak realizációi.

3. 1. 1. irány: 'befelé'

Az alábbi példákban az igekötő az irányt jelzi, míg maguk a (gyakran főnévből képzett) alapigék a bejutás/bejuttatás hogyanját nevezik meg (azt tényleges eszközt vagy azt a – gyakran metaforikusan kifejezett – cselekvést vagy jelenséget, amely a bejutást/ bejuttatást eszközként lehetővé teszi vagy a bejutás/bejuttatás módját jellemzi). A *be* igekötős ige (*beX_V*) jelentése: 'valami/valaki bejut valahová', 'valaki bejuttat valamit/valakit valahová'. Példák:

- *valaki beálcázza, bekeféli magát valahová* ('keféléssel, azaz szexuális szolgáltatással bejut valahová'); *becsörömpöl, bedübörog, bedönget, begörkorcsolyázik, benyomorog, betolong, belinkelődik valahová* ('link segítségével bejut valamilyen internetes helyre'), *berosszalkodik a bázisba* ('rosszaságból bemegy a bázisba');
- *valaki beapplikál, belinkel, begonoszkodik valamit valahová* ('gonoszkodásból berak valamit valahová'); *valaki bebulizik, behazudik, beítél, beszélődik, besír valakit valahová, belistáz valakit a sorba, bevadássza a pácienseket a rendelőbe*¹¹

¹⁰ A felhasznált nyelvi adatok forrása a Magyar Nemzeti Szövegtár személyes és sajtónyelvi alkorpusza. A példák a Nagy Viktor által kigyűjtött és konkordancialistába rendezett, 1 297 címszót, ill. 17 222 szóelőfordulást tartalmazó, a Magyar értelmező kéziszótárban nem szereplő *be* igekötős igék előfordulásaiból származnak.

¹¹ Ennek a típusnak egyik változatát képviselik azok a szerkezetek, amelyekben a juttatást jelölő ige helyett a durva *bebasz* ige szerepel: *bebasz valakit a síttrre* 'bármire vagy bárkire való tekintet nélkül bezárat, bevág valakit a síttrre', *bebassza a fejét (a falba)* 'csúnyán beveri, beüti a fejét (a falba)', ill. irányhatározó nélkül: *bebassza az ajtót* 'durván becsukja, bevágja az ajtót', *bebassza a féket* 'vadul benyomja vagy berántja a féket'. Nádasdy Ádám ezt a jelenséget nevezi ún. „trágár helyettesítés”-nek. Nádasdy további példái a trágár helyettesítésre: *bebaszta a sarokba a könyvet, kibaszták az utcára, rábaszott egy nagyot a kalapáccsal, odabaszott élém egy tányér levest, bebaszta a táskájába a tervrajzot és elrohant* stb. Nádasdy úgy véli, hogy ilyenkor nem magának a cselekvésnek a durvaságáról vagy vadságáról van szó – pl. ha a beszélő azt mondja, hogy *Basszad ide a cigimet, légy szí!* vagy: *Nagy gonddal látott neki, rengeteget pepecselt, mégis elbaszta* (Nádasdy Ádám példái), akkor tulajdonképpen nem arról van szó, hogy 'valaki durván csinált valamit', hanem arról, hogy 'én (a beszélő) durván mondom, hogy valaki csinált valamit'. Ezt a megállapítást én úgy módosítanám, hogy ugyan a verbális durvaság nem feltétlenül vonatkozik a nyelvileg ábrázolt cselekvés durvaságára, de nem is zárja ki azt. Szerintem a trágár helyettesítés e formájának vannak szabályai: csak akkor alkalmazható, ha a cselekvés – legalábbis **a beszélő értékelése szerint** – a) tekintet nélküli, durva, vad (lásd az általam adott példákat); vagy b) erőteljes, lendületes (pl. *rábaszott egy nagyot a kalapáccsal, Basszad ide a cigimet, légy szí!*); vagy c) rossz, csúnya, bántó (pl. *elbaszott valamit, odabaszott élém egy tányér levest*). (Az a)–c) miatt valószínűleg nemigen lehetne ilyen típusú mondatokat mondani: **Finoman bebaszta az ajtót.* **Lassan lebaszta az újságot az asztalra.* **Kedvesen odabaszott élém egy finom sütit.* **Nagyon rendes volt velem: nagy nehezen sikerült bebasznia egy remek céghez, ahol nagyszerűen keresek.*) A trágár helyettesítés a beszélő erős, negatív érzelmek általi érintettségét (kétségbeesés, megbántottság vagy bántani akarás) vagy egy csoporthoz való tartozásának deklarálását is kifejezheti; ilyenkor valóban nem a cselekvés jellege (durvasága, lendülete, csúnyasága stb.) a döntő, hanem a beszélőnek az ehhez való érzelmi viszonya – vagy pusztán a csoportnormához (nyersség) való alkalmazkodás.

A „bejuttatás” speciális módjaként értelmezhetjük azt is, amikor a valamibe való bekerülés egy már létező vagy egy létrejövő strukturális rendbe való beleszerkesztés eredményeképpen történik meg:

- *valaki bealapszabályoz, bekategoriál vmit* 'alapszabályba, kategóriába foglal valamit'.

3. 1. 2. teljesség (totális akcióminőség): 'nagy/teljes terület[et/felületet érintve]'

Ebben a típusban az új igekötős igék (*beX_v*) alapigéje általában főnévből (N) képzett ige, *beX_v* jelentése pedig: 'valami teljesen be-N-es-edik', 'valaki teljesen be-N-ez valamit'. Példák:

- *valami bealgásodik, bebundásodik, beerdősodik, beiszaposodik*
- *valami becsillámoz, beindáz valamit; valaki bekameráz, belámpáz, belépcsőz, beálcáz valamit*

3. 1. 3. telítettség (szaturatív akcióminőség): '(relatív) nagy vagy kielégítő mértékben [végzett cselekvés]'

Ezek az igekötős neologizmusok részben a 'beeszik, beszik' típusú szokásos szavak, ill. ezek közül főként a 'beszik' típus egyenes folytatásai, pl.:

- *bekőlázik, befröccsözik, sőt: bealkoholizál*¹²

A 'fogyaszt/magához vesz' jelentéselem kiterjesztésével ezt a mintát követik a kábítószer mértéktelen élvezetére utaló *be-N-ezik* típusú neologizmusok is, ahol a *be* igekötős ige (*beX_v*) eredeti jelentése: 'telítődik valamilyen elfogyasztott/magához vett anyaggal', pl.:

- *bedrogozik, benarkózik, bekábítószerezik, besztereoidozik*¹³

A *bedrogozik* típus, ill. a *beszik* italozással, tehát alkoholos ital mértéktelen fogyasztásával kapcsolatos új konkretizációi (pl. *bealkoholizál*) kapcsán a 'telítődik valamilyen elfogyasztott/magához vett anyaggal' értelmezés csak részben helytálló, mivel ezeknek a *be* igekötős igéknek a jelentésében komoly szerepet játszik az ital vagy a kábítószer hatására bekövetkezett állapot-, ill. tudatállapot-változás is. Azért soroltam őket mégis ide, mert az állapotváltozásra utaló jelentés nem a megfelelő igék morfológiai felépítéséből (*be* + ige) adódik, hanem az igekötős ige egésze jelentésének lexikalizálódásával függ össze (viszont alapul szolgál más *be* igekötős igék produktív létrehozására; lásd a 3. 2. 1. pontot).

3. 2. A *be* igekötő új használatai és új jelentései

3. 2. 1. 'valamilyen intenzív/felfokozott lelki vagy tudati állapotba való kerülés és az abban való elmerülés'

A *be* igekötőnek mindhárom, a rendszerben feltárt jelentése összefügg(het) valamilyen állapotváltozással, a kiinduló állapottól eltérő állapotba való kerüléssel: pl. ha egy száraz dolog *bekerül* valamilyen folyadékba (első jelentés: 'irány'), akkor *benedvesedik*, azaz nedves lesz; ha valami *bemohásodik* (második jelentés: 'teljesség'), az (teljes felületén) mohás lesz; ha valaki *beszik* (*bepálinkázik, beborozik* stb.) (harmadik jelentés: 'telítettség'), az nemcsak eltelik az itallal, hanem részeg is lesz, aki *bekábítószerezik, bedrogozik* stb. az nemcsak

¹² Ide tartozik egyik nem tulajdonképpeni jelentésében a durva (*jól*) *bebaszik* '(csúnyán) beszik/berüg' is („trágár helyettesítés”, l. a 11. lábjegyzetet).

¹³ Ilyen típusú nem tulajdonképpeni jelentése van a *bekokszol* és a *betép* igeinek is.

telítődik a kábítószerrel, droggal stb. hanem a hatása alá is kerül: elkábul (azaz módosult tudatállapotba kerül) (vö. a 3. 1. 3. ponttal).

Az új *be* igekötős igék egyik vonulata éppen az utóbbi típusú állapotváltozás mozzanatára épül: a *be* igekötős neologizmusok egy bizonyos állapotba való (bele)kerülést is jelölhetnek. (Ma már a *beiszik* és *bedrogozik* típusnak is ez a közkeletűbb jelentése.) Ezek az igekötős neologizmusok, mint majd látni fogjuk, az ember lelki/tudati állapotaira, ill. ezzel összefüggő társas létére vonatkoznak.

A *be* eredeti jelentései itt átértelmeződve kapcsolódnak egybe: az 'irány' (lokális ---> temporális váltással) az állapotba való belekerülésként, ill. annak kezdeteként, a 'teljesség' az állapotban való elmerülésként (vö. az alábbi példák 'valamibe **esik**' parafrázisával), a 'telítettség' pedig az állapot intenzitásaként, felfokozottságaként és/vagy az állapotnak a lelket/tudatot teljesen eluraló mivoltaként értelmeződik.

Az alábbi neologizmusok alakilag a *be-N-es-edik* és a *be-N-ezik* mintát követik, és egy állapotba való szándéktalan belekerülésre és az abban való elmerülésre utalnak:

- *beidegesedik* 'nagyon ideges lesz/elfogja az idegesség', *beszerelmesedik* 'nagyon szerelmes lesz/szerelembe esik', *bekómázik* 'kómába esik', *bedepressziózik* 'teljesen eluralja a depresszió'

A *be* igekötőnek ezt az új funkcióját, a 'valamiben való elmerülés' lexikai-grammatikai jelentését Nádasdy szubmerzív akcióminőségnek nevezi, de ő a szubmerzív akcióminőséget a cselekvésben való elmerülésként definiálja korábban is idézett példái, a *berévül*, *beszomorkodik*, *bealszik*, *behisztizik*, *besír*, *beröhög*, *betáncol* és *besmárol* igék alapján. A fenti példák alapján, valamint Nádasdy példáinak értelmezésével amellet szeretnék érvelni, hogy szubmerzív akcióminőségről csak akkor beszélhetünk, ha – közvetlenül vagy közvetve – valamilyen állapotban való elmerülésről van szó, valamint hogy a szubmerzív akcióminőség ilyenkor a kezdet és az intenzitás mozzanatával kapcsolódik egybe. (Ez nem jelenti azt, hogy szerintem a *be* igekötőt ne lehetne használni olyan cselekvésekre, amelyek nem függenek össze állapotváltozással, hanem csak azt, hogy ebben az esetben már más értelmezésre van szükség. Erre a későbbiekben még visszatérünk.)

A Nádasdytól idézett neologizmusok közül a *berévül* 'teljes révületbe esik' szerintem egyértelműen egy (révült) állapotba való belekerülést, ill. az állapotban (a révületben) való elmerülést jelöli. A *beszomorkodik* ige értelmezése többféleképpen is megfogalmazható: 'nagyon szomorú lesz', 'elkezd szomorkodni', 'teljesen átadja magát a szomorúságnak', de mindegyik értelmezés utal a (szomorú) állapotba való kerülésre.

Úgy vélem, hogy a cselekvésben való elmerülés a *behisztizik*, *besír*, *beröhög* igék esetében is másodlagos a valamilyen felfokozott/intenzív állapotba való kerüléshez és az abban való elmerüléshez képest, vagyis a szubmerzív akcióminőség itt is a **kezdéssel** és az **intenzitással** összekapcsolódva jelentkezik. Ezekben az esetekben ugyanis olyan cselekvésekről van szó, amelyek szorosan összefüggnek a cselekvő lelki- vagy tudatállapotával: a cselekvés egyfelől kifejezi a cselekvő állapotát, másfelől olyan állapotba hozza/ állapotban tartja a cselekvőt, amely a továbbiakban meg is határozza a cselekvést.

A *behisztizik* és a *besír* esetében a cselekvés (egy rossz lelkiállapot kifejeződéséeként) nagyon intenzíven kezdődik, ennek következtében a cselekvő belekerül egyfajta felfokozott, „szédült” tudat- vagy lelkiállapotba, és ebben az állapotban merül el, olyannyira, hogy nem tud kilépni sem az állapotból, sem az abból fakadó, ill. az azt egyben elő is idéző cselekvésből – pl. idegességében olyan szenvedélyesen kezd el hisztizni (*behisztizik*) vagy rossz érzéseitől vezérelve olyan hevesen kezd el sírni (*besír*), hogy nem tud megnyugodni, és nem tudja abbahagyni a hisztizést, a sírást.

A *beröhöggel* kapcsolatos példamondat (*Ha füvet szívok, mindig beröhögök*) is jól mutatja, hogy a cselekvő (a drog hatása alatt) itt is valamilyen felfokozott tudatállapotban van,

és ebből fakad a szándéktalan, mondhatni kényszeres röhögés, amiből a cselekvő a felfokozott állapot fennállása alatt nem tud kilépni.

Ebbe a sorba illeszkedik a *bealszik* ige is, annyiban, hogy az elalvás is egy az alapállapottól (itt: az ébrenléttől) eltérő tudatállapotba való belekerülés, ill. az abban való elmerülés. Ennek a tudatállapotnak az intenzitása, „felfokozottsága” a mélysége: *bealszik* = olyan mélyen elalszik, hogy nem tud felébredni (vö. Nádasy példájában: ...*olyan szinten bealudtam* ...). (Az inchoatív–szubmerzív példákhoz sorolhatjuk szerintem Pátrovics *be* igekötős példái közül az általa szemelfaktív/delimitatív akcióminőséget kifejezőként említett *befél* (Pátrovics 2003: 205) vagy a társalgási nyelvben gyakran előforduló *beaggódik* igét is, vö.: *Annyira beaggódtam/beféltem, de aztán nem lett semmi baj.*)

Mindezekben az esetekben a *be* igekötős igék a cselekvést a cselekvő szándékától, akaratától függetlenül zajló történésként ábrázolják (a *bealszikkal* kapcsolatban vö. T. Somogyi i. m.: 374), ahol a cselekvésben való elmerülés mindig egy állapotban való elmerüléssel függ össze.

A *betáncol* és a *besmárol* használata már távolabb áll a fenti példáktól. (Ismét idézem Nádasy példáit: *Úgy betáncoltam a buliban, hogy csak fél négykor eszméltem fel, hogy fél négy. Bebújtak egy sarokba és úgy beszámoltak, mintha ott se lettünk volna.*) Ezek az igék elsősorban már valóban a cselekvésbe való belemerülést jelölik, de szerintem még ezeknek az esetében is van egy kapcsolódási pont valamiféle felfokozott állapottal: a cselekvő(k)nek ez a felfokozott lelkiállapota egyrészt magából a nagyon lendületesen vagy hevesen elkezdett cselekvésből (tánc, csókolózás) adódik, másrészt ez a felfokozott lelkiállapot az adott cselekvésbe való kontrollálatlan elmerülés, belefeledkezés alapja is (vö.: *Úgy elkezdtek táncolni/smárolni, hogy se nem láttak, se nem hallottak*; vagy: *Úgy belemelegedtek a táncolásba/smárolásba, hogy se nem láttak, se nem hallottak*).

Nádasy-nál (2003a: 288) felvetődik a kérdés, hogy vajon a későbbiekben a nyelvhasználatban megjelennek-e majd olyan alakok is, mint például a *benapozik* vagy a *beinternetezik* (*/?/?*Úgy benapoztam, hogy tisztára leégtem*; */?/?*Ha beinternetezik, nem bírja abbahagyni*). Ezek az alakok ma még a többi idézett példánál is szokatlanabbnak tűnnek, de Nádasyhoz hasonlóan úgy vélem, nem lehetetlen, hogy a *be* igekötő jelentésváltozása ilyen irányt vesz.

A vizsgált anyagban alig találtam ilyen példákat – de ilyen pl. a *bereklámoz valamit* 'nagyon intenzíven reklámoz valamit': *Presser Gábor sztárvendégként való prezentálása nagy merészségnek tűnt, a szlovák sajtó igyekezett is rendszeren "berekklámozni" a koncertet, méghozzá azzal, hogy Presser annak idején a Scorpions számára is írt dalokat.* A beszélt nyelvben is biztosan előfordulnak hasonló példák – egy a közelmúltban hallott mondat legalábbis erre utal. A helyszín egy étterem volt, ahová én hívtam meg a barátnőmet, de amikor fizetésre került a sor, ő a következőt mondta: *Az enyémet majd inkább én fizetem, mert nagyon berendeltem* ('túl sok mindent rendeltem, túlzásba vittem a rendelést').

Ezekben az esetekben az intenzív állapotba való kerülésről és az abban való elmerülésről (szubmerzív akcióminőség) a hangsúly végképp a túlzásba vitt cselekvésre tevődik át – ez viszont szerintem már nem nevezhető szubmerzív akcióminőségnek, hanem az (*agyon, tönkre* és a *szét* igekötő újabb használataival kapcsolatban említett) exhaustív akcióminőségnek ('kimerítőség') feleltethető meg.

Talán a valamilyen állapotba való belekerülés speciális eseteként fogható fel viszont a társas lét, pontosabban a szerelmi/szexuális kapcsolatok alakulására vonatkozó *becsajozik*, *belányozik*, *bekurvázik* (és a korpusból gyűjtött adatok között nem szereplő *bepaszik*) is 'tartós szerelmi/szexuális partnerre tesz szert, elkezd járni valakivel' jelentésben: az illető belekerül egy tartós kapcsolatba, ami számára a létállapotának a megváltozását jelenti.

Hasonlóképpen a valamilyen állapotba való belekerülés sajátos eseteként értelmezhetjük azt is, amikor a cselekvő valamilyen gyenge, laza (vagy legalábbis annak

tartott) lelki/jellembeli tulajdonságára épülő viselkedésmintáján változtat, vagyis elkezd másképp, határozottabban viselkedni, ezzel kvázi magát hozva egy az előzőtől eltérő jellembeli állapotra: *beszigorít* 'elkezd szigorú lenni', *bekeményít* 'elkezd kemény lenni' (a *kemény* metaforikus jelentése), *beizmosít* 'elkezd erősnek mutatkozni' (metaforikus jelentés).¹⁴ Ez utóbbi típusoknak azonban a fentebbiekben említett akcióminőségek közül csak az inchoatív akcióminőséghez van közük, a szubmerzív vagy exhausztív akcióminőséghez nem.

3. 2. 2. A *be* igekötő és más igekötők

Az alábbiakban bemutatandó új *be* igekötős igékkel kapcsolatban első látásra úgy tűnik, hogy a *be* igekötőt más igekötők „helyett” használják, és ezt a használatot sokan egyszerűen „hibásnak” tartják (erre utal Pátrovics i. m.: 204):¹⁵

a) a *be* igekötő a normatív *fel* igekötő „helyén”:

- *valami bedereng* 'elkezd derengeni, feldereng', *bedübörög* 'elkezd dübörögni, feldübörög', *begyorsul*; *valaki begyorsít*, *bevillanyozódik*, *beidegesedik*, *befrissít* '(hálózatra) frissen bejelentkezik', *besül valamivel* 'felsül valamivel'
- *valaki beáldoz valakit/valamit*.

b) a *be* igekötő a normatív *le* igekötő „helyén”:

- *valami belassul*, *befékeződik*; *valaki beég* 'leég, felsül', *bevizsgázott zsidófaló*
- *valaki bebonyolít*, *betesztel*, *belassít valamit*

c) a *be* igekötő a normatív *el* igekötő „helyén”:

- *valami befogy*, *bepárológ*; *valaki beájul*, *bealszik*, *becsigázódik*; *valaki/valami bedurvul*
- *valaki betesped*, *bekényelmesedik*
- *valaki bepróbál*, *beraktároz valamit*

d) a *be* igekötő a normatív *ki* igekötő „helyén”:

- *betavaszkodik*; *valaki belazul*
- *valaki beélesít valamit*, *behalászni valakiket maguknak*

e) a *be* igekötő a normatív *meg* igekötő „helyén”:

- *valami bedermed*, *becsillan*, *bekövesedik*, *berothad*¹⁶; *valaki/valami bekomolyodik*, *bekeményedik*, *befeszít*; *valaki berémül*, *behal*

¹⁴ Figyelemre méltó ezekben az igékben az is, hogy míg az *-ít* tipikusan széles értelemben vett tranzitív igéket hoz létre (vö. H. Molnár 1966), pl.: *keményíti az ingeket*, *erősíti az izmait*, *szigorít a feltételeken ~ megszigorítja a feltételeket*, addig ezek a *be* igekötős *-ít* képzős igék kivétel nélkül intranszítívak (vö. T. Somogyi i. m.: 373). Ezekben az igékben a *be* azt fejezi ki, hogy a cselekvő cselekvése önmagára irányul, tehát a *magát* névmáshoz vagy az *-ódik/-ődik* képzőhöz hasonlóan visszaható funkciójú, vö. új: *befeszít ~ szokásos: megfeszíti magát*. (A *be* igekötő visszaható funkcióban szerepelhet nem *-ít* képzős igékkel is, pl. új: *besminkel ~ szokásos: kisminkeli magát*, új: *beregisztrál valahová ~ beregisztrálódik valahová*, *belinkel valahová ~ belinkelődik valahová*).

¹⁵ Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy ha egy nyelvi formát az anyanyelvi beszélők következetesen és szisztematikusan használnak, annak rendszertani oka kell hogy legyen, ezért azt nem lehet egyszerűen hibásnak bélyegezni.

¹⁶ Az MNSZ-ben talált egyik példa a *berothad* igével (A szennyvíz újrahasznosítása során arra azért vigyázz, hogy 1-2 nap után a szennyvíz *berothad* és egyrészt büdös, másrészt fertőző) jól mutatja, hogy a *be* ezekben az esetekben (a *meg*-hez hasonlóan) rezultatívitást, ill.perfektivitást fejez ki.

- *valami befertőz valakit, valaki bealáz, beelőz, befenyít, valakit; valaki behirdet, bejósol, bemozgat, besaccol, betámad, bevéd, valamit; jól beérdemelt szabi; valaki bepróbálkozik valamivel*

3. 2. 3. A *be* igekötő szokásosan igekötőtlen igéken

A vizsgált anyagban számos olyan ige is szerepel *be* igekötővel, amelynek szokásosan egyáltalán nem használják semmilyen igekötős alakját, és ezért ezt a „felesleges” igekötőhasználatot sokan egyszerűen „hibásnak” tartják (erre utal Pátrovics i. m.: 204)¹⁷, pl.:

- *valaki beadakozik, beaggódik, beakciózik, bealkoholizál, beálmodik, bebűnözik, beérdeklődik*
- *valami becsillog, becsipog, bejelez*
- *valaki behitelesít, bekorlátoz, beminősít, bereklámoz, beriaszt, betesztel valamit; valaki/valami bevonz valakit; valaki beriadóztat valaki(ke)t*
- *valaki bestatisztál valakinek*

4. Az adatok értékelése a rendszerbeli összefüggések szempontjából

A *be* igekötőnek a 3. 2. 2-ben és a 3. 2. 3-ban bemutatott használatai – a látszat ellenére – nem egyszerűen szabályszegések vagy hibázások. Ezek az igekötős neologizmusok részben persze bizonyára analógiás újítások, de ilyen nagy tömegben nem jöhetnének létre és nem maradhatnának fenn, ha nem valamiféle szisztematikus összefüggésekre épülnének. Nézetem szerint tehát ezek az alakok nem esetlegesek,¹⁸ hanem (a 3. 2. 1-hez hasonlóan) az igekötő formálódó új lexikai, ill. az ezekből általánosuló lexikai-grammatikai, vagyis akcióminőség-jelentéseivel függnek össze (vö. még Pátrovics i. m.: 204–205). Ebből következőleg a *be* igekötő nem tetszőlegesen cserél fel egy-egy igekötőt, ugyanazt a jelentést „pongyolábban” jelenítve meg, hanem az így létrejött új igekötős igék szisztematikusán más, sajátos tartalmak kifejezésére szolgálnak.

4. 1. Magyarázatkérés az igekötők „felcserélésére”

Az ősi igekötők jelentése eredetileg téri viszonyokat tükrözött, ennek megfelelően az igekötők jelentése és használata közötti szembenállások részben ennek a viszonyrendszernek az összefüggéseit mutatják fel. A téri viszonyrendszer azonban meghatározó a nyelvben tükröződő szemléletmód, világlátás szempontjából is: az elvontabb, nem térbeli összefüggések nyelvi ábrázolása a konkrét téri viszonyokra épül, és ez meghatározza azt az ősi „nyelvi világmodellt”, amelynek jellemzői a nyelvi kifejezésekből ma is kielemezhetők (részletesen lásd Szilágyi 1996-ban). Ebben a világmodellben a *ki* és *be*, a *le* és *fel*, a *szét* és *össze* stb. igekötők által ábrázolt viszonyok (nemcsak a térbeliek, hanem az ezekre a viszonyokra épülő szemléletmód alapján az elvontabb viszonyok is) világosan meg voltak/vannak különböztetve egymástól. Ebből a rendszerből az ősi igekötők közül csak a *meg* került ki, mivel a jelentése egy általánosulási folyamat során teljesen elszigetelődött az eredeti térjelentésétől – ezért is vált alkalmassá tisztán grammatikai funkciók (aspektus és akcióminőség) jelölésére.

Ezek az irányjelölő igekötőkkel kapcsolatos általánosulási folyamatok azt eredményezik, hogy az irányjelentésükben antonim módon használt igekötők elvontabb jelentésükben egymás kvázi-szinonimáivá válhatnak. Például az egymással eredeti

¹⁷ Lásd a 15. lábjegyzetet.

¹⁸ „Az újítások mindig pontosan körülhatárolt területen, szigorú stratégiával jelentkeznek, akár szeretjük őket, akár nem.” (Nádasdy 2003c: 185)

(irány)jelentésükben ellentétes értelmű *szét* és *össze* igekötők (vö.: *szétszalad* <---> *összeszalad*) elvontabb jelentésükben egymás kváziszinonimái, pl. *szétnyom* ~ *összennyom*, *széttör* ~ *összetör*, *széttapos* ~ *összetapos valamit* (részletesebben lásd Ladányi 1999–2001).

A *be* igekötőt tekintve bizonyos esetekben ennél többről is szó van: az ezt az igekötőt tartalmazó neologizmusok egy részében ugyanis eredetileg jól megkülönböztetett, differenciált, és ennek megfelelően különböző igekötők által képviselt viszonyok különbsége – általánosabb szemlélet alapján, ill. egy vagy több, a *be* jelentésében szerepet játszó, másik mozzanat kiemelésével – neutralizálódik, kevésbé differenciálttá válik.

a) *fel* és *le*

Így például a *fel* – *le* pár tagjai egy térbeli, fizikai, hangulati stb. skála pozitív, ill. negatív irányába vagy végpontjába való elmozdulást képviselik, pl. *felmegy* – *lejön* (vagy a beszélő nézőpontjának változásával: *lemegy* – *feljön*), *felmelegszik* – *lehűl*, *felvidul* – *lelombozódik*, *felgyorsul* – *lelassul*, *felgyorsít* – *lelassít*. A *be* igekötős neologizmusok egy csoportjában (pl. a *begyorsít*, *begyorsul* és a *belassít*, *belassul*, *befékeződik* igékben) ugyanakkor ez a különbség indifferenssé válik (a *fel* és a *le* különbsége összemosódik), mégpedig egy részben általánosabb, részben másként specifikus szemlélet alapján, amely a folyamat intenzitását, teljességét és/vagy kezdetét emeli ki (*begyorsít*: 'nagyon/teljesen felgyorsít' vagy 'elkezd nagyon gyors lenni', *belassul*: 'nagyon/teljesen lelassul' vagy 'elkezd nagyon lassú lenni'¹⁹ stb.).

A *be* igekötő 'intenzitás', ill. 'teljesség' típusú jelentése más neologizmusok esetében is szerepet játszhat abban, hogy a *be* a *fel* helyébe léphet, pl.: *bevillanyozódik* 'nagyon/teljesen felvillanyozódik', *beidegesedik* 'nagyon/teljesen ideges lesz', *besül valamivel* 'nagyon/teljesen felsül valamivel'. Más esetekben a *be* igekötő új, 'kezdés' jelentése miatt cserélheti fel a *fel* igekötőt (vö. a 3. 2. 1.-gyel is), amelyhez eredetileg többek között ez a jelentés kötődött, pl.: *bedereng* 'elkezd derengeni, feldereng', *bedübörög* 'elkezd dübörögni, feldübörög' és más hasonló típusú igékben.

Egyes esetekben nem a fenti okok játszanak szerepet, mivel ezek mellett – a gyakran kettős mintát követő – analógia szerepével²⁰ is számolnunk kell, pl.: *beáldoz valakit/valamit* <--- *bedob valamit*, *feláldoz valakit/valamit*.

A szokásosan *le* igekötős igéken a fentebb említett eseten (a *fel* – *le* közötti különbség neutralizálódásán) kívül is tapasztalhatjuk a *be* megjelenését, mégpedig olyan igékkel, amelyekben a *le* (ill. egyáltalán bármilyen igekötő) használata is viszonylag újszerű, pl. *lebonyolít*, ill. *bebonyolít*, *letesztel*, ill. *betesztel*. Ezekben az esetekben mind a *le*, mind a *be* az eredményességet, ill. a befejezettséget emeli ki. (Hasonló funkciójú a *be* az olyan igekötős neologizmusok egy részében is, ahol az alapigének szokásosan nincs semmilyen igekötős változata: *beadakozik*; *behitelesít*, *bekorlátoz*, *berekklámoz*, *bevonz valamit* stb., vö. a 4. 2. ponttal.)

b) *ki* és *be*

Eredetileg a *ki* – *be* pár esetében is világos a két igekötő által hordozott jelentésbeli különbség, amely meghatározza a használatukat, mégpedig nemcsak térviszonyok esetén.²¹ A nem térbeli jelentések egyik szintjén például a *ki* a megmutatással, a *be* pedig az eltakarással függ össze, pl. *kivilágít*, *kivilágosodik* – *besötétít*, *besötétedik*, ill. *kitakar* – *betakar*. Az

¹⁹ Vö.: *Belassul az ADSL* – egy cikk címe az index internetes hírújság (<http://www.index.hu>) 2004. január 28-i számában.

²⁰ Sőt, ahogyan arra Nadasdy Ádám felhívta a figyelmemet, időnként még a divatéval is.

²¹ A *ki* igekötő jelentéseinek részletes elemzését lásd Szili 2003-ban.

elvonatbba jelentések azonban – a rendszer szabályai szerint is – „egybeérhetnek”, mivel ugyanazt a jelenséget képesek különböző szemléletmód alapján ábrázolni, pl. a *kirúszozza a száját* vagy *berúszozza a száját* esetében a *kirúszozza a ki* 'láthatóvá tesz' típusú jelentésére épül, míg a *berúszozza a be* egyik jelentésének ('teljesség') alapján azt a mozzanatot emeli ki, hogy a rúzs a száj teljes felületét fedi. (A 'teljesség' jelentés játszik szerepet a következő új használatokban is: *belazul* 'teljesen kilazul', *betavaszkodik* 'teljesen kitavaszkodik'.)

A *ki* igekötős igékkel párhuzamba állítható *be* igekötős neologizmusok egy részében az igekötő irányjelentésében szerepel. Ezeket a használatokat ugyanazoknak a térbeli viszonyoknak az eltérő szemszögből való ábrázolása teszi lehetővé. Az eltérő módon szemlélt összefüggéseket a neologizmusokban nem szereplő, de a megfelelő szintaktikai szerkezetekben kitehető irányhatározói bővítmények is alátámasztják: *kilátszik valami [valahonnan]* helyett *belátszik valami [valahová]*²². Vagy: *kihalásznak valakiket maguknak [valahonnan]* helyett *behalásznak valakiket maguknak [valahová]*.²³

c) *el*

Az új *be* igekötős igék használata a szokásos *el* igekötős igék helyett szintén többféle okra vezethető vissza. Az egyik eset az, amikor az igekötőváltás a szemléletváltással függ össze: *a víz elpárolog a tengerből (a levegőbe)*, ill. *a víz bepárolog (a tengerből) a levegőbe*.

A *be* használatát ugyanakkor analógia is alátámaszthatja: *betesped az ülésre <--- beül az ülésre* és *eltesped; bekényelmesedik a karosszékre <--- beül a karosszékre* és *elkényelmesedik*. Ezekben az esetekben az *el* igekötős igék az általánosabb és a *be* igekötős igék a konkrétabb jelentésűek: a *be* – a kettős mintakövetésnek köszönhetően – ezekben a szerkezetekben is eredeti irányjelentésében szerepel: a szintaktikai szerkezet irányhatározóval való bővülése a *be* igekötős neologizmusokban ezt a jelentést tükrözi.

A példák zömében az *el* igekötővel párhuzamosan használt *be* igekötős neologizmusok olyan esetekben fordulnak elő, amikor mind a szokásos *el*, mind az új használatú *be* igekötő valamilyen állapotváltozást jelölő igével társul: *elcsigázódik*, ill. *becsigázódik*, *elcsökevényesedik*, ill. *becsökevényesedik*, *eldurvul*, ill. *bedurvul*.²⁴ Ha feltesszük a kérdést, hogy mi indokolja a *be* igekötős neologizmusok létrejöttét, van-e jelentéskülönbség ezeknek az igéknek és a szokásos *el* igekötős igéknek a jelentése között, akkor elsősorban a *fel* – *le* igekötőkkel kapcsolatos magyarázat merülhet fel: míg az *el* (eredeti téri jelentésének megfelelően) egy kiinduló állapottól egy másik állapot felé tartó folyamatot, az abban valameddig való eljutást jelöli, a *be* igekötő ennek a folyamatnak az intenzitását, teljességét és/vagy kezdetét emeli ki: *becsigázódik* 'nagyon/teljesen elcsigázódik', *becsökevényesedik* 'nagyon/teljesen elcsökevényesedik', *bedurvul* 'elkezd nagyon durva lenni'. (Ezeknek a jelentéseknek a fényében válik érthetővé a manapság oly divatos *beájul* és *behal* igék használata is: szemben T. Somogyi megjegyzésével (2003: 373) ezeket az igéket sohasem használják az *elájul* és a *meghal* konkrét értelmében, csakis túlzó használatban).²⁵

²² A példa kontextusban: *A házak itt öt-hat emeletesek; az utcák szűkek, egyirányúak, a parkoló autók fara-orra egymásba ér, a napsugár itt ritkán bújjik be a tűzfalak mellett a foghíjakon, az ég, ha belátszik is valahol, sohasem kék: ragyogó napfényben, tiszta időben is hamuszürke.*

²³ A példa kontextusban: *Nyilvánvaló, hogy a gyülekezetben sok sikeres üzletember van (talán az átlagnál is több, és sikeresebb), akik sokat is adatkoznak (így!), és nyilvánvaló, hogy akik elmentek, igyekeztek behalászni maguknak őket.*

²⁴ *Meg* igekötős igével is párhuzamosak lehetnek ezek az alakok, pl.: *elkomolyodik*, *bekomolyodik*, *megkomolyodik*.

²⁵ A *beájul* ige egyébként gyakran előfordul a *be* eredeti irányjelentésében is: (1) ... a 21. helyezett Dudás Gyula is szó szerint beájult a célba; (2) ...a labda mégis beájul a bal alsó sarokba. A *beájul*-ban itt (és más hasonló példákban) az *ájul* a bejutás módja felől sarkítva, metaforikusan ábrázolja a mozgást (természetesen az

beájul valamitől és *behal valamitől* 'nagyon/teljesen odavan/kikészül valamitől, nagy hatást tesz rá valami'.)

d) *meg*

A cikk elején közölt akcióminőség-lista szerint a *meg* igekötő, amelynek lexikai jelentése ma már nincs, az eredményesség, vagyis a rezultatív akcióminőség (pl. *megír*), az egyszerűség, vagyis a szemelfaktív akcióminőség (pl. *megcsóvál*, *megkavar*) és a kezdés, vagyis az inchoatív akcióminőség (pl. *megkondul*) létrehozásában vesz részt.

A *be* igekötő új lexikai jelentéseiben mára már mindezek a jelentéslehetőségek kialakultak, és az igekötő sajátos lexikai jelentéseivel összekapcsolódva, ill. azokra épülve ma már akcióminőség-jelentésekké kezdenek formálódni (lásd a 4. 2. pontban is). A *meg* akcióminőség-jelentéseivel érintkező jelentések közül főként a rezultatív/perfektív akcióminőség dominál, ez az oka annak, hogy a vizsgált anyagban azoknak a *be* igekötős neologizmusoknak az aránya a legnagyobb, amelyek vagy ilyen jelentésű szokásos *meg* igekötős igékkel párhuzamosan, vagy eredetileg igekötőtlen igékkel fordulnak elő (lásd a 4. 2. pontot).

A *be* igekötős neologizmusok (grammatikai) jelentése ritkán esik egybe a megfelelő *meg* igekötős igék jelentésével; ilyen jelentésnek tűnik az egyszerűség, pl.: *becsillan* 'megcsillan' és az eredményesség, pl. *beelőz* 'megelőz', *bejósol* 'megjósol', *bemozgat* 'megmozgat', *besaccol* 'megsaccol', *bepróbálkozik* 'megpróbálkozik' ige. Ezekben az esetekben az igekötők használatának csak a szituatív, kontextuális vagy stilisztikai feltételei különböznek (l. később).

A *be* igekötős igék a *meg* igekötős igékhez képest legtöbbször jelentéstöbbletet tartalmaznak. Így a *meg* igekötőben is meglévő 'eredményesség/befejezettség' jelentésmozzanathoz az 'eltúlzottság' vagy a 'teljesség' mozzanata kapcsolódik a következő igekötős igék jelentésében: *befertőz* 'teljesen megfertőz',²⁶ *bealáz* 'nagyon megaláz', *befenyít* 'nagyon megfenyít', *betámad* 'nagyon megtámad', *bevéd* 'teljesen megvéd', *behirdet* 'mindenütt meghirdet', ill. *berémül* 'nagyon megrémül', *befeszít* 'nagyon megfeszíti magát', *bekövesedik* 'teljesen megkövesedik', *bekeményedik* 'teljesen megkeményedik', *bedermed* 'teljesen megdermed', *berothad* 'teljesen megrothad'.

Természetesen ebben az esetben is szerepük van tisztán analógiás folyamatoknak is, pl. Pátrovics példái közül a *beoktat* a *betanít*, a *begyanúsít* a *bevon a gyanúsítottak körébe*, a *bekeresztel* a *beszentel* mintájára jöhetett létre.

4. 2. Magyarázatkeresés a „felesleges” igekötőhasználatra

A 3. 2. 3-ban olyan *be* igekötős igéket soroltunk fel, amelyeknek alapigéin szokásosan nem fordul elő semmilyen igekötő. Ezek egy jó részében a *be* a cselekvés eredményességét, ill. befejezettségét emeli ki (rezultatív/perfektív akcióminőség): *valaki beadakozik*, *bealkoholizál*, *beérdeklődik*, *bebűnözik*; *valaki behitelesít*, *bekorlátoz*, *beminősít*, *bereklámoz*, *beriaszt*, *betesztel*, *bevonz valamit*; *valaki bestatisztál valakinek*. (Vö.: „... a beszélő, bár tudatában van annak, hogy az alapige az igekötős igéhez hasonló tartalmat hordoz, de mintegy »kevésnek érezve« az alapigét, igekötővel látja el azt. A beszélő tudatában az igekötős ige konkrétabb és jobban utal a cselekvés befejezettségére: *(be)pótol*, *(el)intéz*, *(le)szerződik*, *(le)láttamoz*” Pátrovics i. m.: 204).

„ájultság” másképpen értelmeződik a sportoló és a labda esetében); magának az igekötőnek a jelentése a megszokott irányjelentés.

²⁶ A *befertőz* itt valószínűleg másodlagos a *befertőződik*-hez képest, ami voltaképpen a *be* igekötőnek a 2.2.-ben kifejtett második jelentésében fordul elő, azt a mintát követi: vö. *bealgásodik [a tó]* 'teljes felületén algás lesz', *befertőződik [a seb]* 'teljesen elfertőződik'. Majd valószínűleg a *megfertőz* – *megfertőződik* pár analógiájára jön létre a *befertőződik* mellé a *befertőz* '(teljesen) megfertőz'.

A *be* igekötő hasonló funkcióját mutató igekötős igék a műszaki, valamint a hivatalos nyelvben már korábban is előfordultak, ill. meg is gyökeresedtek, pl. *beszabályoz*, *besűrít*, *bemér*, *bevizsgál*, *beazonosít* stb. (lásd a 2. lábjegyzetet). A *bebonyolít* és a *betesztel* típusú igék valószínűleg a *beszabályoz*, *bevizsgál* stb. mintáját követik, amelyek maguk is analógiásan jöhettek létre²⁷: *beszabályoz valamit* <--- *szabályoz*, ill. *beállít valamit valamilyen állásba*, *besűrít valamit* <--- *valami besűrűsödik valamilyen edénybe*.

Hasonló szerepűek az újabb *le* igekötős igék is (vö. a 3. 2. 2. résszel). Úgy látszik, hogy a beszélt nyelvben, amelyben az utóbbi időben ugrásszerűen megnövekedett a különböző típusú *be* igekötős neologizmusok száma, ami a *be* felfutó termékenységet igazolja, ennek a kivételes termékenységnek köszönhetően a következő váltások zajlottak/zajlanak *le: bonyolít* ---> *lebonyolít*, *bonyolít* --> *bebonyolít*, esetleg *lebonyolít* --> *bebonyolít*; *tesztel* ---> *letesztel*, *tesztel* ---> *betesztel*, esetleg *letesztel* ---> *betesztel* – vagyis a két igekötős típus napjainkra kezd nemcsak az igekötő nélküli változat, hanem egymás variánsává is válni.

A szokásosan igekötőtlen igékkel előforduló *be* az esetek másik részében egy esemény kezdetére, egyszerűségére (inchoatív, ill. szemelfaktív akcióminőség) és/vagy intenzitására utal, pl.: *beakciózik* 'elkezd (hevesen) akciózni', *becsillog*, *becsipog*, *bejelez* 'elkezd (nagyon) csillogni', 'elkezd (nagyon) csipogni', 'elkezd (nagyon) jelezni' vagy 'egy pillanatig csillog ('megcsillan)', egy pillanatig csipog ('felcsipog)', 'egy pillanatig jelez' (a *jelez* szemelfaktív jelentésére nincs szokásos igekötős alak).

Pátrovicsnál más igékkel, mint pl. a *befél*, *behány*, *befáj* (a *gyomra*) stb. kapcsolatban az is felmerül, hogy ez utóbbi típusú igék nemcsak kezdést vagy egyszerűséget, hanem elhatároltságot, vagyis delimitatív akcióminőséget is kifejezhetnek (Pátrovics i. m.: 205). Ez a *becsillog*, *becsipog*, *bejelez* esetében elfogadhatónak tűnik: 'egy ideig csillog', 'egy ideig csipog', 'egy ideig jelez', viszont a *befél*, *behány*, *befáj* (a *gyomra*) jelentése szerintem inkább: 'elkezd nagyon félni', 'elkezd nagyon hányni', 'elkezd nagyon fájni (a *gyomra*)' (inchoatív–szubmerzív akcióminőség). Kétségtelen, hogy a fenti akcióminőségeket időnként nehéz elválasztani egymástól, ill. nehéz meghatározni a *be* igekötős ige pontos (akcióminőség)-jelentését. Ez azzal függhet össze, hogy ezek az akcióminőségek a *be* bővülő, változóban lévő lexikai jelentéseire és a már meglévő igekötős igék (sokszor lexikalizálódott) jelentéseire épülő, formálódóban lévő akcióminőség-jelentések (vö. pl. a 3. 1. 3. , ill. a 3. 2. 1. ponttal; lásd még Pátrovics i. h.).

4. 3. Kompetencia, produktivitás, kreativitás, analógia

Az igekötő-használat új, „hibásnak” tartott jelenségeivel kapcsolatban nagyon gyakran az is felmerül, hogy ezek a „hibák” egyebek között a beszélők „nyelvi inkompetenciájából” adódnak.

Így például Pátrovics (annak ellenére, hogy felismeri az igekötők új típusú használatában azt a tendenciát, hogy az igekötőknek nő az aspektusjelölő, ill. akcióminőség-képző szerepük, és elemzi is a formálódó új akcióminőségeket, sőt az ezeket tükröző neologizmusokat is számba veszi), részben mégis elfogadja Hadrovics érvelését, és az igekötőhasználattal kapcsolatos „nyelvi hibákat” bizonyos esetekben egyszerűen német hatásnak tulajdonítja,²⁸ más esetekben pedig a „nyelvi inkompetencia” nem tolerálható megnyilvánulásának tartja őket.

²⁷ Ezeket az eseteket A mai magyar nyelv rendszere (MMNyR. I., Tompa (szerk.) 1961) ún. „pregnans” jelentéseknek nevezi.

²⁸ Természetesen az igekötő-használatban sincs kizárva az idegen nyelvi hatás, de ha a „hibázások” szisztematikusak, akkor a jelenség mögött rendszerbeli okokat is keresnünk kell.

Pátrovics véleményével szemben én úgy gondolom, hogy az igekötők ilyen jellegű „hibás” használataiban rendszerbeli összefüggések tükröződnek. A szabályosság és a nyelvszokástól való eltérés ugyanis nem zárja ki egymást: a szabályosság is járhat a norma megsértésével. A szóképzési morfológiában ilyen például a lexikai akadályozás korlátozó szerepének figyelmen kívül hagyása produktív szabályok gyermeknyelvi, beszélt nyelvi vagy költői nyelvi alkalmazásakor (vö. Ladányi 2001).

A felnőtt igekötő-használat normasértéseiben szerintem ugyanúgy a rendszer összefüggései nyilvánulnak meg, mint például azokban az ún. „okos hibákban”, amelyeket kisgyerekek nyelvhasználatban figyelhetünk meg. Pléh Csaba a téri viszonyokat jelölő igekötőkkel kapcsolatos nyelvi hibázásokban (pl. *Beássa a gödröt. Csukd ki az ajtót! Öltöztessél le! Hunyd ki a szemed!*) például megmutatja, hogy „a gyermekek nem véletlenszerűen vétenek az igekötők használata során”, és hogy „valójában ezek az okos hibák mutatják legjobban a kombinatorika produktív jellegét” (Pléh 2000: 992–993). (Az okos hibák tulajdonképpen a rendszer összefüggéseire épülő kreatív nyelvhasználatból adódnak.) Pléh rámutat, hogy a hibázások alapoka, hogy a magyarban a téri viszonyok jelölése alapvetően külön morfémákban (rag, névutó, igekötő) fejeződik ki (vagyis a magyar – eltérően azoktól a nyelvektől, ahol az irány az ige lexikai jelentésében kódolódik – ún. szatellita nyelv), és ennek alapján a magyar kisgyerekek az irány tekintetében akkor is „alulspecifikálják” az ige jelentését, amikor az ige ilyen szempontból egyébként lexikailag meghatározott (vagyis a felnőtt nyelvi *öltöztet* (~ *felöltöztet*) vs. *vetköztet* (~ *levetköztet*) igepárral szemben a gyermeknyelvi *öltöztet* jelentése nagyon általános, magában foglalja az öltöztetést és a vetköztetést egyaránt, és a kettő közötti különbséget csak az igekötőhasználat mutatja: *felöltöztet* 'felöltöztet', ill. *leöltöztet* 'levetköztet'). „A gyermeki hibázások azt mutatják, hogy a gyermek igen korán ráhangolódik a nyelv alapszerkezetére e téren, s túláltalánosít. Ami az egyik oldalról az ige jelentésének alulspecifikálása, az a másik oldalról azt jelenti, hogy a gyermek az igekötőket a magyar nyelv szatellita jellegének megfelelően szabadon alkalmazhatóként kezeli” (Pléh i. h.).

Hasonló (túl)általánosítási folyamatok a mindennapi nyelvhasználatban is zajlanak, pl. szokásos: *felgyújtja a villanyt* <---> *leoltja a villanyt*, ill. *fel* <---> *le*; új: *feloltja a villanyt* <--> *leoltja a villanyt*. Az új, a norma szerint hibás kifejezésben a *fel* – *le* igekötők antonim viszonya manifesztálódik (*fel* <---> *le*), ehhez képest az *olt*, ami az irány tekintetében eredetileg lexikailag meghatározott, itt meghatározatlanként értelmeződik. Pátrovics egyik eléggé szokatlan példájában, a *felcsökkenti az árakat* kifejezésben²⁹ hasonló összefüggések tükröződnek. Szokásos: *felemeli az árakat* <---> *lecsökkenti az árakat*, ill. *fel* <---> *le*; új: *felcsökkenti az árakat* <---> *lecsökkenti az árakat*. Az új kifejezésben (*felcsökkenti az árakat*) az igekötők egymással való szembenállása dominál (*fel* <---> *le*), az eredetileg az irány tekintetében lexikailag meghatározott *csökkent* viszont itt szintén meghatározatlan igeként szerepel.

Az új lexikai jelentések és az általánosítás szerepét figyelhetjük meg a *be* igekötős neologizmusokkal kapcsolatban is azokban az esetekben, amikor a *be* igekötő eredeti hatóköri korlátainak túllépésével más igekötők helyén jelentkezik (vö. a 3. 2. 2. ponttal). Ezekben az esetekben azonban a fentiekől eltérően nem az ige, hanem az igekötő jelentése válik általánossá. Az igekötő általánosított tartalmának megfelelően ilyenkor feloldódik az igekötők megosztott funkcióból adódó blokkolás. Például eredetileg az igekötők differenciált jelentésének megfelelően (*fel* <---> *le*, *be* <---> *ki*) léteznek a *felgyorsít* <---> *lelassít*, *begöröcsöl* <---> *kilazul* típusú ellentétpárok, és nincsenek **begyorsít*, **belassít*, **belazul* típusú igék. Majd a *be* igekötő a 'teljesség' (szaturatív akcióminőség) és/vagy valamilyen más

²⁹ „Külön figyelmet érdemel a *fölcsökkent* ige: *az árakat fölcökkentették* (sic!), amelynek létrejöttében, – arról most nem is beszélve, hogy maga a szó a kontradikció tipikus esete – a nyelvi manipulációnak minden bizonnyal nem kis szerepe volt” (Pátrovics 2003: 204).

akcióminőség-jelentésének (pl. 'kezdés', 'intenzitás' vagy 'rezultativitás') (túl)általánosításával – ebben az általános jelentésében – átveszi a *fel*, *le*, *ki* stb. szerepét is: *begyorsít* 'nagyon/teljesen felgyorsít' vagy 'elkezd gyorsítani' *belassít* 'nagyon/teljesen lelassít' vagy 'elkezd lassítani', *belazul* 'teljesen kilazul'. A *be* ilyen típusú használatával eltűnnek (neutralizálódnak) az egyes igekötőkre jellemző speciális kognitív/szemléleti különbségek. A *be* igekötő új, általánosító szemléletre épülő használata új típusú versengést indíthat el az igekötő-rendszeren belül, ill. az igekötők használatában is.

Ide tartozna, de ezúttal nem tudjuk részletezni a produktivitás, a kreativitás és az analógia összefüggéseit (ezt részletesen lásd: Ladányi 2001-ben). Most csak annyit jegyeznek meg, hogy a nyelvi kompetencia nemcsak a rendszer szabályainak ismeretéből áll, hanem a nyelvi rendszer egyéb összefüggéseinek ismeretéből is, tehát a kompetenciát, illetve a ráépülő kreativitás fogalmát tágabban lehet és kell értelmeznünk a szabályok ismereténél. Ez azt jelenti, hogy nemcsak a produktív szabályoknak, hanem az egyéb összefüggéseknek is igen fontos szerepük van a neologizmusok létrejöttében. Így például a komplex formációknak (ebben az esetben a *be* igekötős igéknek) és főként az ezekből kiinduló analógiás folyamatoknak kiemelten fontos szerepük van az igekötő jelentésének/funkciójának alakulásában (vö. Pátrovics i. m.).

Az analógiának a rendszer szabályainak átrendeződésében és az új szabályok kialakulásában is fontos szerepe lehet: egy-egy új szabály megformálódásához az érintett jelenséget tükröző nyelvi kifejezések felszaporodása szükséges, ez pedig a szabály kiépülése és automatikussá válása (vagyis produktívvá válása) előtt csak analógiás úton történhet.

5. Presztízsváltozat, csoportnorma, egyéni nyelvhasználat

A neologizmusokat, ha azok nem a presztízsváltozat, hanem valamilyen csoportnorma keretében jönnek létre,³⁰ gyakran a nyelvi igénytelenség megnyilvánulásának tekintik (pl. Pátrovicsnál (Pátrovics i. m.: 205): „példáink jelentős része nem teljes stílusértékű”, T. Somogyinál (2003: 371): „... a kevésbé igényes köznyelv elemévé válhat”). Pedig ezek a presztízsnorma-követési igényt nem mutató (tehát ilyen értelemben valóban igénytelen) alakok olyan szempontból akár nyelvileg igényesnek is mondhatók volnának, hogy – legalábbis keletkezésükkor – éppen a nyelvvel való tudatos bánásmódnak, a kreatív nyelvhasználatnak a jelei.

Az eredetileg csak a társadalom bizonyos csoportját (vagy csoportjait) érintő nyelvhasználat könnyen túlhatolhat a csoportnormá(ko)n. T. Somogyi írja, hogy „az argotikus és szlengszavakkal és -kifejezésekkel telített ifjúsági nyelv nagyon erősen és elég gyorsan hat a bizalmas társalgási nyelv egészére...”, és „a tegnap még kimondottan ifjúsági nyelvi szó holnap már a kevésbé igényes köznyelv elemévé válhat” (T. Somogyi i. m.: 371).

Nádasdy az igekötő-használatnak nem a csoporttal vagy a normával való viszonyára, hanem ennek egyéni vonatkozásaira és a választás lehetőségére, vagyis a kreatív nyelvhasználat és a stílus összefüggéseire mutat rá (vö. még T. Somogyi i. m.: 372) – arra, hogy az igekötőknek nemcsak a finom árnyalatok kifejezésében van komoly szerepük, hanem stíláriis lehetőséget is nyújtanak: az igekötők újfajta használata egyfajta „harsány kolorittal”³¹ járul hozzá a beszédhez. Jó példa erre az index internetes újság egyik cikke is, amelynek figyelemfelkeltő szándékkal írott címe a következőképpen szól: *Belassul az ADSL*. A cikk

³⁰ „... az új tendenciák először az ún. kreatív nyelvhasználatban jelennek meg és sokszor csak a köznyelv alsóbb rétegeiben, pl. a fiatalok szlenggel tarkított beszédében érhetőek tetten...” (Pátrovics i. m.:205); „az argotikus és szlengszavakkal és -kifejezésekkel telített ifjúsági nyelv...” (T. Somogyi i. m.: 371)

³¹ „Nem véletlen, hogy éppen igekötő-ügyben van annyi vita és kölcsönös lehülyezés a beszélők között: van, aki szereti a harsány színeket, a pergőt, az efemert (sőt a talmit!), és van, aki éppen a visszafogottat szereti, a kipróbáltat, a bézst, a drappot. Csak tessék.” (Nádasdy 2003a: 287)

szövegében azonban a hír már így szerepelt: *lelassul az ADSL*. (Az adatok forrását lásd a 19. lábjegyzetben.)

Úgy tűnik azonban, hogy a viszonylag új *be* igekötős igék közül néhány már „polgárjogot nyerhetett” a formálisabb stílusokban is. Egy tipikus irodalomelméleti szövegben (Kritika 2004. április), amely tele van megfelelő szakszavakkal (*receptió, inspirálás, ontológia, posztmodern szubjektum, mnemotechnika, inadekvát, distancia, a viszonyítási pont szituáltsága* stb.), fordul elő a következő példa: “*E dinamizmusban [nem is ebben a dinamizmusban, tehát kifejezetten emelt, formális stílusban kezdődik a mondat] mindig van valami előre nem látható, kiszámíthatatlan szubjektív elem, ami bejósolhatatlanná teszi a hatást.*”³²

Az új *be* igekötős igék stilisztikai lehetőségeivel kapcsolatban meg kell még említenünk ezeknek az igéknek az egyik jellegzetességét, a tömörítésre való képességüket.³³ Ilyen a *be* igekötős igék korábban már említett, ún. „pregnans” használata, amely nem új jelenség (pl. *beszabályoz valamit <--- szabályoz, ill. beállít valamit valamilyen állásba, bemér valamit <--- mér, ill. beadagol valamit valamibe*); ilyen a *be* igekötő újabb, visszaható funkciója is (*befeszít ~ megfeszíti magát, bekeményít ~ megkeményíti magát; besminkel ~ kisminkeli magát, beregisztrál ~ beregisztrálódik valahová, belinkel ~ belinkelődik valahová*). Ez a képesség bizonyára szintén hozzájárul az új igekötős alakok létrejöttéhez és használatának terjedéséhez.

6. A neologizmusok eltérő értékelésének okairól

A neologizmusokkal kapcsolatos értékelési különbségek szinte törvényszerűen következnek abból, hogy az írás elején egységesnek sugallt „nyelvésztársadalom” milyen csoportokra oszlik a nyelv különböző megközelítésmódjait tekintve. Más hozzáállást jelent egy nyelvi jelenség megítélésekor például az, hogy elméleti nyelvészeti, szociolingvisztikai vagy nyelv művelői attitűd jellemzi-e a kutatót (vö. Kontra 2001, Kenesei 2002).

Az elméleti nyelvészeti megközelítés mindenekelőtt rendszerszempon t u, tehát egy jelenség egy ilyen indíttatású kutató számára elsősorban akkor érdekes, ha szabályba foglalható, vagyis egyszerre produktív és általánosítható. Az elméleti nyelvész a nyelvet elsősorban mint potencialitást tekinti érdekesnek, az aktuális nyelvhasználat pedig elsősorban annyiban foglalkoztatja, amennyiben az valamilyen szabály, potencialitás megvalósulása. Leírásának tárgya a rendszer és nem a norma; az egyedi tények leírasi szempontból érdeklődési körén kívül esnek.

A nyelv művelő számára a nyelv konvenciók rendszere, de figyelmének középpontjában nem bármilyen konvenciórendszer áll, hanem elsősorban a presztízsként elfogadott standard nyelv változat rendszere, amely ebben a felfogásban egyben a fenntartandó norma is: ezért a nyelv művelői attitűddel jellemezhető kutatót főként a standard nyelv szokásrendszerének mint értékes hagyománynak a megőrzése foglalkoztatja, és a neologizmusok megítélésekor abból indul ki, hogy ezek mennyiben felelnek meg a hagyományoknak, pontosabban a kialakult standard normáinak.

A szociolingvista ezzel szemben minden nyelvhasználati tényrt figyelemre méltónak tart; adatait a valóságos nyelvhasználatból meríti, és nem érzi szükségesnek, hogy értékítéletet mondjon a vizsgált jelenségekkel kapcsolatban, mert számára az egy nyelven belüli, különböző közösségekhez kötődő rendszerek és normák egyenrangúak.

A leíró/elméleti nyelvész, a szociolingvisztika, a nyelv művelés szembenállásáról (vö. Kontra 2001) vagy legalábbis különböző szemléletéről lenne tehát szó (vö. Kenesei

³² Harmath Artemisz: A test provokációja. Kukorelly Endre lírájáról. Kritika, 2004. április, 11–13. l.

³³ A tömörítésre való törekvés amúgy is jellemzi a mai magyar nyelvhasználatot (ez nyilvánul meg például az olyan „igei összetételekben” vagy inkább elvonásokban, mint például a *vadvizievez* vagy a *költségvet* stb.).

2002)? A kérdés azért ennél bonyolultabb. A fenti megállapítások ugyanis meglehetősen elnagyoltak, annál inkább, mivel mindegyik megközelítésmódon belül vannak eltérő irányzatok.

Így például az elméleti nyelvészetben belül több eltérő nyelvelméleti modell kínálkozik a nyelvi leírás háttéréül. Nem mindegy, hogy strukturális szemléletű (formális) vagy funkcionális szemléletű irányzatról van-e szó; hogy az illető irányzat a nyelvet társadalmi konvenciórendszerként vagy mentális jelenségként, tudásfajtaként kezeli-e; hogy a nyelvi rendszert autonómnak tartja vagy más tudásfajtaiba, esetleg a közösségbe, a kultúrába ágyazottan fogja-e fel; hogy milyen tudást tart a nyelvi képességekhez tartozónak; hogy a tudás mellett modellálni kívánja-e a nyelvhasználatot, a tényleges teljesítményt stb. (A funkcionális szemléletű modellekre például a nyelvhasználat szempontjának felértékelődése jellemző, ami a nyelv közösségi funkcióinak, a variációnak és a nyelvi változásnak, a nyelvi kontextusnak és a pragmatikai szituációnak stb. a felértékelődésével jár együtt – vö. Ladányi, megjelenés alatt.)

A fenti durva kategorizáció is megmutatja azonban azt, hogy hol vannak azok az ütközési pontok, ahol a dominánsan eltérő attitűddel jellemezhető kutatók között viták alakulhatnak ki a nyelvi jelenségek, köztük a neologizmusok értékelése kapcsán.

Az igekötős neologizmusok és általában a neologizmusok értékelésének különbözősége (a fentiek fényében) eszerint a rendszer – norma – nyelvhasználat különbözőségével függ össze. Egy-egy új jelenség vizsgálható aszerint, hogy mennyire illeszkedik egy potenciális rendszerbe (mennyire szabályszerű az adott rendszeren belül), hogy mennyire felel meg a standard változat normájának (hol tart a konvencionalizálódás és a standardizáció folyamatában), ill. ha nem a standard része, akkor milyen rétegyelvnek vagy milyen stílusnak a sajátosságai közé tartozik. Ezt a három értékelési szempontot azonban valóban érdemes külön tartanunk egymástól, mert nem következnek egymásból, és ezért nem szerencsés, ha befolyásolják egymást. (A címbeli „helyi érték” kifejezés éppen arra kívánt utalni, hogy a különböző szempontok szerint ugyanaz a jelenség más értékelést kaphat.)

Nem minden neologizmus jön létre szabály alapján, tehát nem biztos, hogy a rendszer produktív mintáit követi – de mindenesetre valamilyen a nyelvben előforduló minta vagy minták szolgálnak az alapjául (amely(ek) lehet(nek) egyedi(ek) is). Ezek közül a minták közül azok, amelyeknek az alapján létrejövő nyelvi formák típusainak száma jelentősen felszaporodik, és ezzel együtt a létrehozás módja automatikussá és egyben szabályokba foglalhatóvá válik, a rendszer produktív szabályaivá válnak. (Talán ez történik ma a *be* igekötő új lexikai és grammatikai jelentéseire épülő mintákkal, vagy legalábbis e minták némelyikével.)

Azok a nyelvi formák, amelyek szabályos minták követésével jönnek létre – annak ellenére, hogy a rendszer produktív mintáit követik, tehát potenciálisan a rendszer elemei –, sem válnak feltétlenül azonnal konvencionálisakká (vagyis a norma részévé), még ha a standardon belül jöttek is létre.³⁴ Másrészt egy új minta megjelenése egy szűkebb közegben, majd elterjedése a nyelvközösség egészében a standard szabályrendszerét is megváltoztathatja. Így előfordulhat az is, hogy egy minta/szabály kezdetben nem a standard/normatív nyelvváltozat, hanem egy nem normatív változat (pl. a szleng) mintája/szabálya, de később ez a minta/szabály ill. a hatókörébe tartozó jelenség(ek) standardizálódhat(nak).

³⁴ Lásd a potenciális, aktuális és lexikai szó, ill. jelentés fogalmát Ladányi 2000-ben, ill. Kiefer 2002-ben.

Hivatkozások

- Bauer 1983. Bauer, Laurie: English word-formation. Cambridge University Press
- Dressler–Ladányi 2000. Dressler, Wolfgang U. – Mária Ladányi: Productivity in Word Formation (WF): a morphological approach. *Acta Linguistica Hungarica* 47: 103–144
- Kemény 2003. Kemény Gábor: Nyelvi változás és mikrodiakrónia (Nyelvhasználati változások tendenciaszerűsége az ezredforduló magyarjában). MTA Nyelvtudományi Intézet, Diakrón Kör, 2003. június 10.
- Kenesei 2002. Kenesei István: Hányféle igazság van? *MNy.* 98: 39–48
- Kontra 2001. Kontra Miklós: „Három a magyar igazság”. Egy mondattani változás három megközelítése. *MNy.* 97: 53–64
- Kiefer 2000. Kiefer Ferenc: Jelentéelmélet. Corvina, Budapest
- Kiefer 2002. Kiefer Ferenc: Szabályszerűség, termékenység és analógia a morfológiában. In: Maleczki Márta (szerk.): A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V. Szegedi Tudományegyetem, Általános Nyelvészeti Tanszék, Magyar Nyelvészeti Tanszék, Szeged, 9–15
- Kiefer–Ladányi 2000. Kiefer Ferenc – Ladányi Mária: Az igekötők. In: Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest, 453–518
- Ladányi 2000. Ladányi Mária: Képzett szavak jelentése: Lexikális, aktuális és potenciális jelentés. In: Lexikális jelentés, aktuális jelentés (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához IV.). Szerk. Gecső Tamás, Tinta Könyvkiadó, Budapest, 179–184
- Ladányi 2001. Ladányi Mária: Szempontok a morfológiai produktivitás megállapításához. In: Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai. Szerk. Bakró–Nagy Marianne, Bánréti Zoltán, É. Kiss Katalin. Osiris, Budapest, 2001, 232–246
- Ladányi 1999–2001. Ladányi Mária: Synonymy in Hungarian verbal prefixes. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica. Tomus XXIV. Redigit I. Szathmári.* Budapest, 67–84
- Ladányi, megjelenés alatt. Ladányi Mária: A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek. Elhangzott a Budapesti Uráli Műhely c. nemzetközi konferencia (2003. szeptember 4–6.) meghívott nyitóelőadásaként, 2003. szeptember 4-én. Megjelenik a konferencia kötetében, várhatóan 2004-ben.
- Magyar Nemzeti Szövegtár (MNSZ). <http://corpus.nytud.hu/mnsz>
- H. Molnár 1966. H. Molnár Ilona: Az igei csoport különös tekintettel a vonzatokra. *Általános Nyelvészeti tanulmányok* 6: 229–271
- Nádasdy 2003. Nádasdy Ádám: Ízlesek és szabályok. Magvető, Budapest
- Nádasdy 2003a. Nádasdy Ádám: Besír, beröhög. In: Nádasdy 2003, 285–288
- Nádasdy 2003b. Nádasdy Ádám: A termékeny lebeszélés. In: Nádasdy 2003, 237–240
- Nádasdy 2003c. Nádasdy Ádám: Mi a baj a nyelvműveléssel? In: Nádasdy 2003, 178–185
- Pátrovics 2003. Pátrovics Péter: Megjegyzések igekötőink használatának újabb tendenciáiról. In: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Szerk.: Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Budapest, 2003, 202–206
- Pléh Csaba: A magyar morfológia pszicholingvisztikai aspektusai. In: Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia, 951–1020
- T. Somogyi 2003. T. Somogyi Magda: Az újabb *be* igekötős igék és az ifjúsági nyelv. In: Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Szerk.: Hajdú Mihály és Keszler Borbála. Budapest, 2003, 371–375
- Szilágyi 1996. Szilágyi N. Sándor: Hogyan teremtsünk világot? Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára. Erdélyi Tankönyvtanács

- Szili 1994. Szili, K. 1994. Az igekötőről és az igekötős igről (funkcionális szempontú vizsgálatok tükrében). Kandidátusi értekezés. Kézirat. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest
- Szili 2003. Szili Katalin: A *ki* igekötő jelentésváltozásai. Magyar Nyelv 99: 163–188
- Tompa 1961. Tompa József (szerk.): A mai magyar nyelv rendszere (MMNyR.) I. Budapest, Akadémiai Kiadó